

**Artykuł recenzyjny monografii naukowej
Aleksandra S. Puczenkova pt. *Первый год
Добровольческой армии. От возникновения
„Алексеевской организации” до образования
Вооруженных Сил на Юге России
(ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)***

Александр С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)* (Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2021), ss. 813.

Rok 2021 obfitował w Rosji w wiele publikacji poświęconych zagadnieniu wojny domowej z lat 1917–1922.¹ W tym kontekście jedną z prac, która zasługuje na szczególną uwagę, jest monografia Aleksandra Siergiejewicza Puczenkova z Instytutu Historii Państwowego Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu pt. *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)* (*Pierwszy rok Armii Ochotniczej. Od pojawienia się „Organizacji Aleksiejewa” do powstania Sił Zbrojnych na*

---

¹ Нр. Андрей Ганин, *Белый генерал и красный военспец Яков Слащев-Крымский* (Москва: Фонд „Русские Витязи”, 2021); Ганин, *Семь „почему” российской Гражданской войны* (Москва: Пятый Рим, 2021) (2-е издание); Ганин, *Русский офицерский корпус в годы Гражданской войны. Противостояние командных кадров. 1917–1922 гг.* (Москва: Центрполиграф, 2021); Азат Ш. Ярмуллин, *Башкортостан на переломе эпох* (Уфа: Китап, 2021); Анатолий Леонидович Носович, *Белый агент в Красной армии. Воспоминания, документы, статьи*, red. Ганин (Санкт-Петербург: Нестор-История, 2021); Илья Ратьковский, *Белый террор. Гражданская война в России. 1917–1920 гг.* (Санкт-Петербург: Питер, 2021); Ратьковский, *Красный террор. Карающий меч революции. 3-е издание, дополненное* (Москва: ЯУЗА, 2021).

Południu Rosji. Listopad 1917 – grudzień 1918 r.)² Warto wspomnieć, że ukazała się ona w ramach serii pt. *Россия на переломе* („Rosja na przełomie” petersburskie wydawnictwo „Władimir Dal”), której celem jest publikacja prac poświęconych zagadnieniom dotyczącym upadku Imperium Rosyjskiego, rewolucji, wojny domowej i powstania ZSRR. Sam Puczenkow specjalizuje się w zagadnieniu wojny domowej w Rosji i jest autorem kilkunastu ważnych publikacji z tego zakresu.³

Obszerna monografia wydana w twardej, wygodnej dla czytelnika okładce, licząca 813 stron, składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia oraz indeksu. W tym miejscu należy odnotować, że pewną wadą konstrukcyjną książki jest numeracja przypisów dolnych, która na każdej stronie zaczyna się od numeru jeden. Może stanowić to znaczne utrudnienie, zwłaszcza dla polskiego czytelnika książki, gdyż na jej końcu nie ma ani bibliografii, ani spisu literatury. Autor zamieścił wyłącznie wykaz skrótów oraz indeks osobowy, natomiast artykułów, opracowań i źródeł archiwalnych, z których korzystał Autor, jest bardzo dużo. Spisów literatury nie ma też na końcu rozdziałów. Powyższe wady częściowo rekompensuje dłuższy wstęp, który zawiera dość szczegółowy opis i charakterystykę rosyjskiej literatury przedmiotu dotyczącej wojny domowej w Rosji, która powstawała od momentu zakończenia tego konfliktu w bolszewickiej Rosji i ZSRS, na emigracji oraz w Federacji Rosyjskiej po 1991 r. Niemniej brak tradycyjnej bibliografii lub spisów źródeł i literatury na końcu rozdziałów w połączeniu z systemem numeracji mogą istotnie utrudnić lekturę monografii.

Treść pracy mieści się w zarysowanych w tytule ramach czasowych. Należy pogratulować Autorowi, że oryginalnie i udanie wybrał zagadnienie badawcze. Dotyczy ono bowiem tematyki pierwszego roku formowania się

² Александр С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии. От возникновения „Алексеевской организации” до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)* (Санкт Петербург: Владимир Даль, 2021).

³ Zob. Пученков, *Национальная политика генерала Деникина* (Москва: Научно-политическая книга, 2016); Пученков, *Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории* (Москва: Нестор-История, 2013); Пученков, „Колчаковский режим основывался на главной идеологической составляющей – антибольшевизме, что само по себе уже не нуждалось в дополнительной расшифровке политической программы...” *Омский научный вестник. Серия Общество. История. Современность* nr 4 (2008): 5–9.; Пученков, „Античный герой? Штрихи к психологическому портрету адмирала А.В. Колчака,” w *Материалы IV Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Западно-Сибирского восстания и 10-летию Центра изучения истории Гражданской войны* (Омск: Издательство ОмГТУ, 2021), 249–259; Пученков, „В Царстве Польском при Александре II и Александре III: по страницам воспоминаний генерала А.И. Деникина,” *Известия Лаборатории древних технологий* 17, nr 1 (38) (2021): 172–181. Pełna lista publikacji Puczenkowa znajduje się na stronie internetowej Instytutu Historii Państwowego Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu; dostęp lut y 15, 2022, <https://history.spbu.ru/nir-sotrudniki/details/6/194.html>.

tw. Armii Ochotniczej, czyli jednej z głównych formacji antybolszewickiego ruchu w czasie wojny domowej w Rosji. Mimo znacznego wzrostu zainteresowania tym ruchem po 1991 r. w Rosji, co przejawia się wciąż rosnącą liczbą publikacji, tematyka instytucjonalno-wojskowego i politycznego kształtowania się antybolszewickiego ruchu na Donie w pierwszej fazie jego istnienia nie doczekała się do tej pory kompleksowego i wyczerpującego opracowania.

Ogromną zasługą Puczenkowa jest udana próba ukazania, jak wyglądało kształtowanie się oraz funkcjonowanie białego ruchu antybolszewickiego na południu Rosji i Armii Ochotniczej od początku listopada 1917 r. do grudnia 1918 r. W tym zakresie Autor w sposób bardzo ciekawy opisał moment przyjazdu do Nowoczerkaska gen. Michaiła Aleksiejewa oraz pierwsze dni jego pracy na Donie. W obrazowy i jasny sposób czytelnik może dowiedzieć się, jak wyglądał organizacyjny i finansowy proces formowania się tego wojskowo-politycznego ośrodka. Małą wadą pracy jest dość ogólne zarysowanie działalności Aleksiejewa w czasie rewolucji lutowej 1917 r.,⁴ kiedy przecież zrodziła się koncepcja tajnej (tajnych) organizacji, która sprzeciwiała się polityce bolszewickiej i która w tym celu rekrutowała ochotników. I tylko częściowo rekompensuje ten mankament odesłanie do literatury przedmiotu, w tym m.in. do biografii Władymira Mitrofanowicza Puriszkiwicza autorstwa Andrieja Aleksandrowicza Iwanowa⁵ oraz do biografii gen. Aleksiejewa pióra Wasilija Żanowicza Cwietkowa.⁶ Zdaję sobie sprawę, że również ramy czasowe pracy dotyczą okresu od listopada 1917 r., niemniej gen. Aleksiejew na przełomie 1916 i 1917 r. odgrywał kluczową rolę w armii Imperium Rosyjskiego i bardzo ważną w polityce rosyjskiej, stąd chociażby lekkie rozbudowanie tego fragmentu książki o życie, działalność i poglądy Aleksiejewa sprzed listopada 1917 r. właściwie wzbogaciłoby pracę.

W mojej ocenie Autor zbyt wąsko omówił koncepcję nieprzesądzania (ros. *непредрешение*), czyli doktrynę polityczno-ustrojową zakładającą niepodejmowanie decyzji co do obrania określonego kształtu ustrojowego Rosji oraz głównych reform społeczno-gospodarczych do czasu zwołania Zgromadzenia Konstytucyjnego.⁷ Autor wprawdzie w sposób interesujący i stosunkowo obszerny przedstawił to zagadnienie w ramach kompleksowego

⁴ Пученков, *Первый*, 67–71.

⁵ Zob. Андрей А. Иванов, *Пламенный реакционер. Владимир Митрофанович Пуришкевич* (Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2020).

⁶ Zob. Василий Ж. Цветков, *Генерал Алексеев* (Москва: Вече, 2014).

⁷ Zob. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.* (Москва: Яуза, 2019), 89–122; Michał Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku* (Kraków: Universitas, 2021), 157–190.

omówienia tzw. programu bychowskiego (czyli założeń politycznych i ustrojowych, które zostały opracowane przez gen. Ławra Gieorgijewicza Korniłowa i jego otoczenie podczas aresztu w więzieniu bychowskim po tzw. puczu Korniłowa w sierpniu 1917 r.) oraz w kontekście charakterystyk każdego z wodzów Armii Ochotniczej, ale jednocześnie pominął wyjaśnienie oraz ogólne tło, że tzw. nieprzesądzenie to tak naprawdę wynik rozmów dotyczących utworzenia Rządu Tymczasowego z przełomu lutego i marca 1917 r. To tutaj należy upatrywać jego genezy. Następnie polityczna rywalizacja i układ sił pomiędzy kadetami a umiarkowanymi socjalistami w procesie rewolucji lutowej 1917 r. sprawiły, że wizja Zgromadzenia Konstytucyjnego była pewnego rodzaju hamulcem przed dokonaniem jednostronnych zmian i tym samym potencjalną wojną domową. Oczywiście zwlekanie z tak fundamentalnymi decyzjami doprowadziło do dezorientacji i radykalizacji obywateli Rosji, a w konsekwencji do przewrotu bolszewickiego, niemniej odłożenie reform do czasu zwołanej w demokratycznych i ogólnorosyjskich wyborach Konstytuanty było wyrazem politycznych ideałów oraz wyobrażeń niewyrobionych politycznie stronnictw i partii Rosji doby 1917 r.

W tym znaczeniu gen. Kornilow, jego otoczenie oraz następcy byli po prostu kontynuatorami koncepcji przyjętych przez siły polityczne, które w ciągu rewolucji lutowej 1917 r. sformowały Rząd Tymczasowy i kierowały nim. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że u podstaw białego ruchu jego naczelną ideą ustrojową było zwalczanie bolszewików w celu zapewnienia swobodnych wyborów do Konstytuanty. Armia Ochotnicza w ówczesnych warunkach była bowiem, chcąc nie chcąc, zanurzona w rewolucyjnych procesach politycznych i przejęła główne hasła i program Rządu Tymczasowego w kwestii zmian ustrojowych w Rosji. Siłą rzeczy, opowiadając się za bezwzględną walką z bolszewikami w celu przywrócenia porządku prawnego i państwowego, idei Konstytuanty nie mogli oni pominąć. Właściwie to biali wojskowi musieli się na niej opierać, gdyż sami wystąpili w imię przywrócenia legalnych porządków państwowych. Dlatego odpowiedzialność za nieokreśloność ideologiczną i programową białych w okresie wojny domowej ponoszą nie tylko biali generałowie, ale również rosyjscy politycy doby rewolucji lutowej 1917 r., którzy Zgromadzenie Konstytucyjne uczynili naczelną ideą życia politycznego i społecznego. Potwierdzeniem tej tezy jest wypowiedź wybitnego rosyjskiego filozofa prawa Mikołaja Mikołajewicza Aleksiejewa, który w wydanej już w 1918 r. książce pt. *Wprowadzenie do nauki prawa* stwierdził, że mimo wielkiego rozmachu rosyjska rewolucja 1917 r. nie była oryginalna, jeśli chodzi o idee.⁸ Według niego rosyjska myśl ustrojowa i polityczna nie wyszła poza koncepcje Jean-Jacquesa

⁸ Николай Николаевич Алексеев, *Введение в изучение права* (Москва: Московская просветительная комис., 1918), 4.

Rousseau,⁹ co oznaczało m.in. to, że w sensie politycznym Rosjanie walczyli głównie o to samo, co wymyślono na zachodzie Europy w XVIII i XIX w., czyli ustrój konstytucyjny i demokratyczny. Ta ważna myśl Aleksiejewa wskazuje na siłę przekonania znacznej części ówczesnych elit politycznych (konserwatywno-liberalnych, liberalnych oraz części umiarkowanych socjalistów), społecznych i wojskowych Rosji o bezalternatywności Konstytuanty. I właśnie tak ukazanej genezy tzw. nieprzesądzenia w książce Puczenkowa mi zabrakło. A jest to niezbędne, żeby zrozumieć motywację oraz błędy polityczne białych generałów w okresie późniejszym, kiedy w warunkach dyktatury wojskowej zrezygnują oni z szerszych form przedstawicielskich i tym samym będą bazowali wyłącznie na doświadczeniach własnych oraz swojego wąskiego kręgu doradców i współpracowników, które sformowały się właśnie do 1917 r. i których rdzeń stanowiły doświadczenia polityczne z czasów rewolucji lutowej.

Z kolei w swojej pracy Puczenkow pominął ten wątek, choć z drugiej strony podjął się próby szczegółowego przedstawienia tego, jak w szeregach formujących Armię Ochotniczą oraz w niektórych środowiskach z nią współpracujących (np. wśród organizacji „Azbuka” Wasilija Witalijewicza Szulgina) rozumiano koncepcję nieprzesądzenia oraz jakie zaczęła ona wywoływać kontrowersje wśród ochotników zarówno przed śmiercią Korniłowa, jak i po objęciu dowództwa przez gen. Antona Iwanowicza Denikina. I w tym zakresie Autor wniósł wiele nowych i ciekawych spostrzeżeń, np. w kwestii genezy hasła programowego o „Jedynej/Jednolitej, Wielkiej i Niepodzielnej Rosji”, które miało właśnie wypełnić oczekiwania ochotników, jeśli chodzi o cele polityczne i ustrojowe, o jakie biali walczyli z bolszewikami. W tym zakresie Puczenkow przywołał nowe źródła, np. list Aleksandra Siergiejewicza Łukomskiego do Denikina, który ten pierwszy wysłał w maju 1918 r. z Kijowa do głównodowodzącego Armią Ochotniczą.¹⁰ Między innymi na jego podstawie dokonał bardzo interesującej analizy, jak żołnierze Armii Ochotniczej mogli rozumieć ideę przywrócenia w Rosji ustroju monarchicznego, słusznie zwracając uwagę, że monarchizm w szeregach nie miał nic wspólnego z legitymizmem.¹¹ Postać cara Mikołaja II była bowiem zbyt kontrowersyjna lub wręcz skompromitowana,¹² żeby myśleć o przywróceniu caratu. Zresztą po lipcu 1918 r. to było i tak już niemożliwe. Ważne jest również przywołanie nowych źródeł dotyczących oceny poglądów politycznych i ustrojowych gen. Denikina (np. we wspomnieniach Borisa Aleksandrowicza Engelhardta).

⁹ Ibid.

¹⁰ Пученков, *Первый*, 505–507.

¹¹ Ibid., 512.

¹² Zob. Борис Колоницкий, „Трагическая эротика”: *Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны* (Moskwa: Новое литературное обозрение, 2010).

Za niezwykle udany uważam opis tzw. Marszu Lodowego, czyli pierwszej wielkiej operacji Armii Ochotniczej, która rozpoczęła się od ewakuacji z Rostowa nad Donem w nocy z 9 na 10 lutego 1918 r., a skończyła w kwietniu 1918 r., kiedy po nieudanym szturmie Jekaterynodaru i śmierci gen. Korniłowa biali wrócili na Don. Autor w sposób bardzo ciekawy i dynamiczny dokonał opisu tego wydarzenia, kompleksowo przedstawiając rozmaite kwestie wojskowe z nim związane, nastroje wśród ochotników i tło polityczne mu towarzyszące. Jeśli chodzi o to ostatnie, Puczenkow konstruuje swoją narrację, przedstawiając jednocześnie sytuację polityczną i ustrojową panującą w Jekaterynodarze i w Noworosyjsku, co pozwala zrozumieć motywacje i decyzje generałów Aleksiejewa, Korniłowa i Denikina w kwestii strategii i taktyki prowadzenia walk z bolszewikami. Istotne w tym zakresie jest ukazanie formujących się w czasie rewolucji i wojny domowej regionalizmów oraz separatyzmów na Donie i Kubaniu. Niezwykle ciekawie przedstawiony został wątek zostawienia rannych i chorych przez gen. Denikina już po fiasku oblężenia Jekaterynodaru. Opis Marszu Lodowego kończy się na przybyciu oddziału Drozdowskiego do Rostowa nad Donem oraz Nowoczerskaska. W ujęciu Puczenkowa, co zostało kilkakrotnie podkreślone w książce i w jej podsumowaniu, tzw. Marsz Lodowy, mimo nieosiągnięcia pierwotnych założeń wojskowych, wytworzył wśród liderów białych przekonanie, że są w stanie wytrwać w walce z bolszewikami oraz wzmocnił ich morale. Problem jednak w tym, że jednocześnie umocniły się wśród nich tendencje do działań improwizowanych, które okazały się fatalne w skutkach podczas wielkiej ofensywy 1919 r. na Moskwę. Głównym tego przykładem było zbyt wielkie rozciągnięcie linii komunikacyjnych i swoiste lekceważenie konieczności budowy własnych struktur administracyjnych. Również idea formowania oddziałów na wzór ochotniczy uniemożliwiała budowę dużej i sprawnej armii. Jedyne, co mnie zainteresowało, a nie znalazłem tego w tym fragmencie pracy, to opis tego, jak Armia Ochotnicza radziła sobie ze sprawą aprowizacji w pierwszych miesiącach funkcjonowania.

Ogromną zaletą pracy są cytowane i wprowadzone po raz pierwszy lub do tej pory rzadko wykorzystywane źródła archiwalne. Za atut, choć nie każdy może tak uznać, uważam również obszernie cytowanie fragmentów tych źródeł archiwalnych. Jest to istotne zwłaszcza dla badacza zagranicznego, który szczególnie po inwazji Rosji na Ukrainę z lutego 2022 r. może mieć poważne problemy z dotarciem do wybranych archiwaliów. Ważne jest to, że mimo miejscami obszernego cytowania Autor dobrał fragmenty tak, że nie zaburzają one narracji, a tylko ją wzbogacają. O tym napisał zresztą we wstępie, wskazując, że chciał oddać głos bohaterom wydarzeń, posiadającym – jak np. Szulgin – niewątpliwy talent literacki. I trzeba przyznać, że Autor wywiązał się z tej zapowiedzi uczciwie.

Autor, moim zdaniem słusznie, przyjął koncepcję opowieści o początkach Armii Ochotniczej, próbując dokonać kompleksowej i wnikliwej charakterystyki poszczególnych jej dowódców. W tym celu posłużył się m.in. obszernymi cytatami z materiałów archiwalnych, literatury pięknej, a także pamiętników i wspomnień poszczególnych uczestników wojny domowej w Rosji. W tym miejscu muszę jednak stwierdzić, że w wielu miejscach owe cytaty zawierają głównie rozbudowane opisy cech osobowych danych bohaterów Armii Ochotniczej, a w mniejszej mierze odnoszą się do ich światopoglądu politycznego. Na przykład tak przedstawia się barwna charakterystyka gen. Siergieja L. Markowa, Puczenkow zamieścił nawet obszerny opis tego wojskowego dokonany w słynnej trylogii Aleksego Tołstoja pt. *Droga przez mękę*.¹³ Podobnie przedstawia się sytuacja z opisem okoliczności śmierci gen. Korniłowa, którego dokonał w swoich *Szkicach Smuty Rosyjskiej* Denikin i który obszernie cytuje Puczenkow.¹⁴ Taka koncepcja nie jest oczywiście błędem, rozumiem intencje Autora, choć jako historyk państwa i prawa odczuwam pewien niedosyt. Zwłaszcza że w przeciwieństwie do źródeł archiwalnych prace Tołstoja i Denikina są powszechnie dostępne, nawet w Internecie. Może zatem należałoby się zastanowić, żeby np. cytaty z tak dostępnych prac po prostu skrócić, a ewentualnie skupić się, co zresztą już pochwaliłem, na fragmentach z mniej dostępnych archiwaliów.

Taki styl i sama treść zamieszczanych cytatów mogą również sugerować sympatie Autora, które wyraźnie kierują się ku białym, ale to również nie stanowi mojego zarzutu. Zwłaszcza że Autor mimo manifestacji swoich sympatii trzyma się konsekwentnie warsztatu badawczego. Przykładem tego jest charakterystyka gen. Korniłowa, której dokonał Puczenkow. Na łamach swojej książki opisuje go jako gorącego i szczerego patriotę oraz niezwykle odważnego człowieka i żołnierza. Swoistym zwieńczeniem tej narracji jest określenie gen. Korniłowa „*bohaterem Historii* [kursywa Puczenkowa – przyp. M.S.] w prawdziwym znaczeniu tego słowa i wodzem z Bożej łaski” (tłum. M.S.).¹⁵ Jak mniemam, służyć ma to jasnemu podkreśleniu wyjątkowego znaczenia, jakie dla początku białego ruchu miała postać gen. Korniłowa. W tym zakresie Puczenkow zwrócił uwagę, że ten rosyjski wojskowy już za życia stał się symbolem ruchu antybolszewickiego na południu Rosji i być może bez niego nie udałby się tzw. Marsz Lodoowy. Z drugiej strony Puczenkow, dokonując opisu życia i działalności gen. Korniłowa, przywołał odmienne oceny i opinie przedstawicieli rosyjskiej historiografii oraz uczestników białego ruchu, przede wszystkim krytyczne,

¹³ Пученков, *Первый*, 390. Niestety, Puczenkow nie oznaczył, z której części *Drogi przez mękę* jest ten cytat, co utrudnia dla czytelnika jego lokalizację w powieści Tołstoja.

¹⁴ Ibid., 416–417.

¹⁵ Ibid., 427.

co pozwala spojrzeć czytelnikowi wielowymiarowo na postać dowodzącego Armią Ochotniczą. Tym samym Autor umiejętnie oddzielił sferę swoich ocen i sympatii od ocen innych historyków oraz współpracowników gen. Kornilowa. W takim wymiarze książka Puczenkowa jest wyrazem ogólnych trendów w najnowszej rosyjskiej historiografii, które kładą akcent na konieczność rehabilitacji i przywrócenia pamięci o ruchu antybolszewickim. Tym samym następuje odejście od bolszewickiej narracji, gdzie biali to po prostu zdrajcy Rosji, do tego związani z Ententą.

W tym kontekście należy wspomnieć, że Autor porusza w swojej pracy również te niechlubne karty z działalności Armii Ochotniczej, napisał np. o rozstrzelaniu jeńców przez tę formację. Przykładem tego jest informacja o zbrodni we wsi Leżanki, gdzie ochotnicy na podstawie sugestii gen. Markowa rozstrzelali wziętych do niewoli bolszewickich żołnierzy. Ogółem w starciu pod Leżankami zginąć miało 4 białych i aż 507 czerwonych. Tych drugich miało w większości rozstrzelać. Puczenkow opisał przyczyny tego stanu rzeczy, wskazując, że po pierwsze, w początku Marszu Lodowego Armia Ochotnicza nie miała możliwości brania jeńców, a po drugie, biali oficerowie po terrorze, którego byli ofiarami lub świadkami na przełomie 1917/1918 r., z wielką złością wyładowali swoje emocje, dokonując tej zbrodni.

Książka Puczenkowa jest wartościowa w tym sensie, że przypomina, że szczególnie od momentu tzw. przewrotu bolszewickiego w 1917 r. oficer armii rosyjskiej przemierzający zanarchizowaną Rosję mógł zostać po prostu zabity i w związku z tym nie jest możliwe dokładne oszacowanie ofiar rewolucyjnego i czerwonego terroru. Zwłaszcza na rosyjskiej prowincji i wsi określenie kogoś „kadetem” było tożsame z wymierzeniem wyroku śmierci.¹⁶ Pod tym bowiem terminem rozumiano nie tylko członków partii konstytucyjno-demokratycznej, którą bolszewicy wyjęli spod prawa, nazywając „wrogami ludu”, ale i młodych uczniów szkół wojskowych, czyli kadetów i junkrów, oraz po prostu oficerów,¹⁷ których należało wyeliminować jako przedstawicieli obalonego ustroju. Co również ważne, na początku stycznia 1918 r. bolszewicy rozpędzili Zgromadzenie Konstytucyjne, co oznaczało, że ostatecznie wyeliminowali z ustroju organ, który miał najpełniej wyrazić wolę obywateli Rosji. Tym samym Włodzimierz Lenin wykonał kolejne działanie doprowadzające do znacznego ograniczenia wolności politycznej mieszkańców Rosji. To wszystko pokazuje, że członkowie Armii Ochotniczej, którzy w nocy z 9 na 10 lutego 1918 r. wyruszyli z Rostowa nad Donem w stepy, stali się w rzeczywistości większym oddziałem partyzanckim,

¹⁶ Zob. Григорий Николаевич Трубецкой, *Годы смут и надежд. 1917–1919 гг.* (Монреаль: Русь, 1981), 48–51.

¹⁷ Ibid., 47.

na który trwała oblawa. Zwłaszcza od momentu, kiedy w połowie marca 1918 r. do ochotników włączyły się władze Kubania oraz kubański oddział.

Dokonując charakterystyki poszczególnych wodzów Armii Ochotniczej, Puczenkow przedstawił czytelnikowi opis ich wzajemnych relacji. Dostarcza wielu wartościowych materiałów do rozważań o naturze, słabościach, ale i sile Armii Ochotniczej. Dzięki temu możemy dowiedzieć się, jak wyglądały wzajemne służbowe kontakty i relacje generałów: Aleksiejewa, Denikina, Aleksieja M. Kaledina, Kornułowa, Markowa czy Iwana P. Romanowskiego. Jedyne, o co Autor mógłby uzupełnić swoją pracę w tym kontekście, to bardziej szczegółowy opis struktur organizacyjnych Armii Ochotniczej, a przede wszystkim zakresu kompetencji tych liderów białych w tej ramach. Rozumiem, że to trudne zadanie, bo pierwsze archiwum Armii Ochotniczej zostało spalone, a w okresie tzw. Marszu Lodowego biali to właściwie oddział partyzancki, swoiste „państwo na koniach”. Niemniej, czasami czytelnik książki Puczenkova może mieć problem ze zrozumieniem, czym są owe sprawy polityczne, dyplomatyczne czy też finansowe, którymi miał zajmować się gen. Aleksiejew.

Mimo więc drobnych uwag merytorycznych, które można traktować bardziej jako polemikę, uważam, że najnowsza monografia Puczenkova to jedna z najważniejszych publikacji z tematyki wojny domowej w Rosji, które pojawiły się w ostatnich latach. Jedyne, co oceniam negatywnie, to brak bibliografii lub spisów literatury i źródeł na końcu rozdziałów. W treści zakończenia recenzowanej książki można znaleźć sugestie wskazujące na to, że Puczenkow będzie kontynuował swoje badania, co będzie wyrażać się kolejną tego typu publikacją. Mam więc nadzieję, że będzie to praca dotycząca działalności formacji antybolszewickich w latach 1919–1920 na południu Rosji. Jednocześnie należy oczekiwać, że również polscy historycy oraz historycy państwa i prawa, którzy zajmują się tematyką związaną z wojną domową oraz działalnością ruchów antybolszewickich w jej czasie, zwłaszcza na południu Rosji, będą uwzględniali w swoich badaniach ustalenia Puczenkova.

Michał P. Sadłowski
Uniwersytet Warszawski